

Rüdiger Bubner

Između norme i povijesti postoji uska povezanost, ali tu povezanost filozofija jedva da je mogla zaista zbilja pojmovno formulirati. Norme su, s jedne strane, povijesne činjenice. Nijedno nama poznato društvo ne živi bez takvih pravila svoga praktičnog ophođenja i ne može se zamisliti nijedna ozbiljena ili konkretna pridržavana norma koje se društvo pridržava a koja ne bi važila u određenom povijesnom društvu, skupini ili političkom poretku. S druge strane, čini se da se karakter neke norme ne može objasniti samo povijesnim okolnostima. Valjanost ili legitimnost normi prerasta puku informaciju o onim datostima u kojima ona važi. Pojednostavljeno rečeno, ne važi neka norma zato što važi *ovdje i sada*, nego zato što važi i kao takva se prihvaća *ovdje i sada*.

Filozofija je tome problemu stalno posvećivala svoju pažnju. Legitimnošću normi, njihovim umnim utemeljenjem mišljenje se bitno bavilo. Pri tome se lako zanemarivala povijesnost normi, tj. činjenica da je uz probleme valjanosti značajna i njihova povijesna strana. Najstariji pokušaji filozofije da se koncentrira na čisto umno utemeljenje normi jesu prirodno pravo i utopija. Oba pokušaja moramo smatrati propalima, premda su oni još živi i o njima se dalje raspravlja, dakako pod drugim imenom. To je teza od koje ovdje polazim.

*U prirodnom se pravu*¹ povijesna činjenica normi svodi na nepovijesnu prirodu čovjeka koja je pristupačna spoznaji. Ako se sve društveno postojeće norme mogu očit dovesti u vezu s nekom posljednjom zbiljom, kao što je priroda, udovoljeno je potrebi za racionalnošću. Povijesna kontingencija nastaje iz svih normi koje se tim putem mogu legitimirati. Ali pokazalo se da se takva nepromjenljiva priroda čovjeka ili ne može pouzdano spoznati ili da uopće ne postoji. Sumnje u pogledu spoznatljivosti neke vječne antropološke supstancije prije svega su pothranjivale znanosti. Pitanje da li čovjeku uopće pripada neka nepovijesna bit postavlja

1

Vidi o tome još uvijek klasičnu knjigu
Lea Straussa *Naturrecht und Geschichte*,
Stuttgart, 1955.

se s obzirom na ideološko-kritičko promatranje da su se različita vremena krajnje različito izjašnjavala o biti i da je tobožnja priroda prije postvareni refleks povijesnih uvjeta.

Drugi pokušaj poduzimaju filozofske *utopije* koje još od vremena Platonove države nastoje međusobno približiti norme i praktični um. U idealnim uvjetima ne bi se više smio primjećivati nikakav nesklad između onoga što je trebalo i umnoga. Sve se svodi na to da se povijesno uvjetovani nesklad ukine. Ali postoji dovoljno povoda da se posumnja mogu li se, zapravo, norme potpuno prožeti umom, ne ostaje li uvijek nerazloživ ostatak koji se u biti nečega kao što je sama norma opire vladavini uma. To pitanje izgleda izobličeno unutar tradicionalnih frontova spora oko idealizma i realizma, oko utopijske anticipacije ili ustrajavanja na zbilji kakva ona jednom već postoji. Ne radi se o tome da li se utopija može ikada ozbiljiti, nego da li je ona kao utopija uopće moguća.

Treba raspraviti ima li smisla i u slučaju idealnih uvjeta i bez obzira na teškoće njihova postizanja govoriti o normama koje sasvim odražavaju um a ipak ostaju norme. Slažu li se uopće čiste misli uma i norme bez daljnjih pretpostavki? Ako bi se pokazalo da u normama prema njihovoj vlastitoj prirodi postoji ostatak što ga razum ne može potpuno razložiti, onda se raspravljanje o filozofskim utopijama mora ili osloboditi spora o izgledima na ozbiljenja ili se mora odlučiti na potpuno odustajanje od normiranja u umnom idealu. Možda se društveni život neograničenih umnih bića doista odvija sasvim kao u igri, a zašto bi se već spašavanje Zemljine teže nalazilo u obliku normi!

Procjenjivanje kako se utopije uma mogu zamisliti, a to ne znači kako se mogu povijesno ozbiljiti, pruža u kontrastu prilog našem pitanju. Budući da izgleda sumnjivo da li normiranje u carstvu uma uopće zadržava funkciju bez dodavanja ograničavajućih pretpostavki, može se izvesti zaključak o brani koja je za stvar nužna pri svakom procesu totalne racionalizacije normi. Nerazrješivi ostatak, koji normama sačuva njihovu samostalnost u odnosu na napore uma, ne može se drukčije interpretirati nego kao uvjetovanost *povijesne* vrste koja neprestano iznova sustiže pokušaj da se društvene norme sasvim kontroliraju. Norme su strukturalno vezane za povijesnost tako da se filozofija može izdići iznad toga samo po cijenu konačnog ispuštanja normi iz ruku.

Norme se mogu shvatiti *kao podudarnost između subjektivnih maksima većega broja subjekata koja nije samo slučajna nego kao ona koja je namjeravana*. Podudarnost svagdašnjih maksima mnogih subjekata mora se posebno htjeti. Maksime valja subjektivno izgraditi, a mogu se isto tako ponovno odbaciti, one sadrže pravilo svagdašnjega djelovanja koje je činjenički poštovano. Norme imaju, nasuprot tome, objektivno značenje i naznačuju pravilo kojega se svatko u svome djelovanju treba da pridržava.

Smisao normi sastoji se u podudarnosti orijentacije djelovanja što je valja uspostaviti između subjekata. Zato se norme ne smiju zamijeniti s imperativima. *Imperativi* se postavljaju načelno pojedincima da bi se uputilo na određeno djelovanje. Oni se, također, mogu postaviti mnogim

ili svim pojedincima. Njihov broj ne mijenja pri tome ništa činjenicu da je zapovijedima potreban adresat kako bi se mogle izreći. Prava se valjanost normi, naprotiv, izražava u stvaranju intersubjektivne kongruencije orijentacija djelovanja. Drži li se mnogo subjekata iste maksime, jer im je svima ista, tada važi norma. Kant je zakon o čudoređu formulirao samo jednim imperativom jer je imao na umu djelovanje čistog uma. Za to je zaista potrebna samosvijest svakog umnog subjekta u pogledu njegove obveze. Kant je imperativnim *trebanjem*, dakako, htio također izraziti da se djelovanje iz čistog uma za konačnog čovjeka nikada potpuno ne ispunjava. Ova se razmišljanja, međutim, ne odnose na ovdje predloženi pojam norme, koji se nipošto ne osniva samo na umu.

Naravno, norme se mogu od slučaja do slučaja prenositi u imperative za jedan ili više subjekata. Ali nije smisao normi da ja, ili ti, ili vi, tj. pojedini subjekti, slušamo sasvim određenu, nama izdanu uputu, nego da se naše djelovanje odvija kao intersubjektivno uređeno. Upućenost imperativa na subjekt nasuprot intersubjektivnoj valjanosti normi pokazuje se u tome što se norme, doduše, mogu prenijeti u izričite zapovijedi navedivim adresatima, ali zapovijed jednome subjektu ne može nikada poprimiti karakter norme. Nešto kao privatna norma bilo bi protuslovnost sama po sebi. Uostalom, na valjanost normi nema nikakva utjecaja stupanj svjesnosti koji pojedini subjekti razvijaju s obzirom na okolnosti da se drže normi. Većina normi djeluje na razini nereflektirane navike a da time ne gubi valjanost. A zapovijedi se čovjek obično drži samo ako su izričito dane i ako ih je kao takve shvatio. Samo se u graničnim slučajevima ekstremne internalizacije može govoriti o »automatizmu« izvršavanja zapovijedi.

Razlikovanje norme i imperativa ne korigira samo uvriježenu² nediferenciranu uporabu riječi u moralno-filozofskoj i također pravnoj literaturi. Ono usmjerava pažnju osobito na presudni zadatak normi da uspostavlja podudarnost intersubjektivne orijentacije djelovanja. Očito se jedna od temeljnih pretpostavki svakoga podruštvljavanja sastoji u tome da se privatna pravila djelovanja mnogih subjekata svedu na zajednički nazivnik. Samo je tako moguća organizacija socijalnih kompleksa djelovanja. Norme stvaraju konformnost i stabilnost u većim poljima djelovanja, one omogućuju sažet pregled i dopuštaju prognoze budućeg ponašanja. Učinak društvenog organiziranja normama može se priznati utoliko što one ne nadomještaju prisilnim mehanizmom pravila koja kao subjektivna maksima rukovode svagdašnjim djelovanjem. Valjanost normi zavisi, naprotiv, od toga da se genuino usmjeravanje djelovanja održava njegovim vlastitim pravilima, premda je uvedeno načelo koje osigurava podudarnost između takvih pravila.

Ali na čemu se osniva načelo podudarnosti? Ne nalazim nikakvu mo-

2

Npr.: K. Engisch, *Einführung in das juristische Denken*, Stuttgart, 1956. 2. pogl.; R. Schreiber, *Die Geltung von Rechtsnormen*, Heidelberg, 1966, str. 36. i dalje; R. Zippelius, *Einführung in die juristische Methodenlehre*, München,

1971, str. 9. i dalje. Ali, usporedi, nasuprot tome: H. L. A. Hart, *Der Positivismus und die Trennung von Recht und Moral*, u: Hart, *Recht und Moral*, Göttingen, 1971, str. 24. i dalje.

gućnost da u pukoj podudarnosti između pravila djelovanja po sebi već vidim nekakvo djelo praktičnog uma. U usporedbi s kantovskom etikom, koja je praktični um vezala upravo za radikalno uopćavanje, očituje se bitna razlika. Kantova kritika praktičnog uma kritizira konkretnu danost empirijskim uvjetovanog uma u korist valjanosti čistog uma u praktičnoj sferi.³ Za takvu poziciju nije, prema tome, potrebno obrazlagati apstraktno načelo podudarnosti, ono se neposredno poklapa s pozicijom uma u sferi prakse. Umno praktično znači čisto htijenje općega kao općega. Rekonstrukcija uloge uma na razini praktične konkretosti mora, naprotiv, drukčije utemeljiti normativno načelo podudarnosti između pravila djelovanja. A to pogotovu nije teško ako se načelo svede na akt volje.

Upitna podudarnost nije u sebi praktično umna, ona se mora posebno htjeti. Treba, dakle, pretpostaviti nezavisnu *volju*, koja nije identična s praktičnim umom i koja postavlja načelo podudarnosti. Nema pravila za to kada će se volja odlučiti da u određenom aktu rodi normu. To je konačno neobrazloživa činjenica, koja pripada u područje nedokučivih povijesnih uvjeta, premda sociološka, psihologijska i ekonomska znanja od slučaja do slučaja mogu pridonijeti osvjetljavanju posebnih, dubljih razloga. Naravno, veće izglede na izvršavanje i ozbiljenje imaju one norme koje se nadovezuju na već etablirane životne prilike i realne oblike društvenog saobraćanja.

Trebalo bi biti jasno da se većina povijesno poznatih normi može objasniti pomoću modela. Samovoljni činovi nekoga vladara, dominantne skupine ili ovlaštenog organa stoje u začetku većine naslijeđenih normi. Kao paradigma služi postavljeno pozitivno pravo. Ali i manje izričite i značajne norme, sve do »nepisanih« zakona, konvencija, uzanca i prešutnih nagodbi svode se, na kraju krajeva, na to da je podudarnost stanovitih pravila djelovanja kao takva namjera. Utemeljenost normi u volji ništa ne umanjuje to što su moguće sve varijante između preciznosti i neodređenosti, između eksplicitnog formuliranja i implicitnog nauma.

Ali činjenica da se podudarnost htjela još nikako ne opravdava *umnost* onoga što se htjelo. U tom pogledu tek bi se morao ispitati apstraktni voljni sadržaj podudarnosti između mnogih maksima djelovanja. Ponovno povijest pruža beskonačan zorni materijal takvih normi koje sasvim udovoljavaju definiciji da je podudarnost uspostavljena, ali koje dopuštaju različite sudove o umnosti. Norme mogu regulirati na uman način, kao u slučaju morala, ali i umno neutralno, kao što to običavaju mode. Norme reguliraju bezumno, kao što to dokazuje tiranska proizvodnja vladavina, i norme reguliraju posve protivno umu, kao što to pokazuju totalitarne države bespravljaja.

Naravno, odluke o tome zavise uglavnom od *sadržaja* norme. Ne stoji na raspolaganju nikakva sažeta tema koja bi, uz zancmarivanje sadržaja, dopuštala da se uvjerljivo prosuđuje praktična umnost određenih normi. Kant je sasvim dosljedno pribjegao rigidnom formalizmu čistog uma pošto mu je empirijsko sadržajno prosuđivanje izgledalo suviše kolebljivim i stoga a priori bezizglednim. Sudovi koji se odnose na sadržajno određenje

normi stoje primarno pred zadatkom interpretiranja, koji ono što se podudarno izvršava točno obuhvaća i ispravno tumači. Sve sadržajne odredbe upućuju na povijesne okolnosti iz kojih su nastale.

Ova se zbrkana situacija mora podnositi i pri *povijesnom* promatranju ostaviti predmetima njihovo prvotno pravo. Nasilne simplifikacije, koje sve pokušavaju svesti pod što šire kategorije kao funkcija i struktura ili također pod generalne zakone povijesti, plaćaju to redovito gubitkom povijesne specifičnosti. Isto tako malo postiže pamet kasno rođenih, koji daju prednost izravnim zaključcima iz vlastite pozicije, ili čisto moralno ogorčenje koje osljepljuje proklinjući. Ondje gdje je stalo do tumačenja normi radi se prije svega o zadatku brižljive interpretacije. Interpretacija otkriva *što* normi, barem do stanovitoga stupnja prema situaciji slučaja.

Ali *da* norme moraju imati sadržaje i da bi bile besmislene kada ne bi propisivale određeno što, to ne može kompenzirati bilo kakva profinjena hermeneutička sociologija. Da bi mogle normirati, norme su upućene na sadržaje koje mogu uzimati samo iz danih povijesnih okolnosti. To je znak njihove *povijesnosti* i kao takav ne može se nikako reducirati s pozicija kritike ideologije. Ne radi se uopće o odlučivanju o tome koje sadržaje norme sankcioniraju, gdje se moć postojećega neslomljeno probija, a gdje je refleksivno posredovana ili potpuno dokinuta. Neprevladivom ostaje, štoviše, činjenica da i najprosvjećenije norme moraju naznačivati sadržaje da bi mogle vrijediti kao norme. Ako norme ne žele postati prazne i time se izgubiti u svom značenju što usmjerava praksu, mora nešto postojati što one normiraju. Norma, međutim, ne raspolaže u sebi sadržajem koji je podignut u normu. Ona mora posegnuti natrag, na nešto već dano. Sasvim je slično ustrojstvo metanormi: norme koje se normiraju na slijedećoj višoj razini prethodno su dani sadržaj metanorme. Iz toga se razloga ne može zadržati regres u daljnje metarazine; svaki put, naime, opet vlada stari odnos između norme i neraspoloživog sadržaja.

Upućenost normi na sadržaje ima jednostavan razlog. Ako norme traže intersubjektivnu podudarnost pravila djelovanja, onda one obvezuju samo *oblikom* jedinstvenog izvršavanja istog pravila, bilo što da znači pravilo u pojedinačnom slučaju. Da li treba svoju domovinu voljeti ili voziti lijevo, to nužno prethodi formuliranju normi i pripada, naspram golom zahtjevu za jedinstvenošću, na isti stupanj. Aktom volje može se sve istom mjerom podići na rang norme, jer samo normativno načelo nije sposobno izricati konkretne sadržaje ili unaprijed izdvajati u dohvatljivom posebljenju normama adekvatne od neprimjerenih sadržaja.

Moguć je samo jedan kriterij koji proistječe izravno iz načela podudarnosti pravila djelovanja i primjenjuje se na kandidate mogućih sadržaja normi. Kriterij se odnosi na *recipročnost* normiranoga i može se dobiti iz načela podudarnosti ako se njegovo područje valjanosti univerzalizira. Uz uvjet neograničenog zahtjeva za podudarnošću pravila djelovanja, za svakoga važi ono što važi i za sve druge. Time se na osnovi samoga čistog načela norme omogućuje naznaka stanovitih sadržajnih određenja za ono što treba normirati. Normativno se ne sankcioniraju klasni ili staleški interesi, nego se sposobnima za normu priznaju samo oni sadržaji koji već u sebi dopuštaju uopćavanje.

Samo, tome pokušaju prijeti opasnost *tautologije*. Može se, doduše, nešto reći o pogodnim sadržajima mogućih normi, samo to nije vrlo informativno. Ono što treba da važi za svakoga i u svim okolnostima, to treba da bude tako da može važiti za svakoga i u svim okolnostima. Toliko se može unaprijed znati o sadržajima koji ulaze u norme univerzalnog područja valjanosti gdje je ponekad načelo podudarnosti prošireno u sveobuhvatnu recipročnost.

Definicija može važiti za neka temeljna *osnovna prava* koja svatko mora respektirati kod svakoga drugoga, jer on hoće da ih svi drugi respektiraju kod njega samoga.⁴ Ali ona jedva da nadilazi sferu krajnje formalnosti, i lako je spoznati da se obilje specifičnih i sadržajno ispunjenih normi, koje uređuje život jednoga društva, nalazi tek ispod toga praga. Ne bi imalo smisla na sveobuhvatnu recipročnost neprestano upućivati sve one funkcije, ponašanja, uloge, institucije i postupke koji se moraju normativno regulirati da bi se upravljalo kompleksnim tokovima u diferenciranim društvima. Tako se upravo ne bi više ovladalo posebnim zadaćama koje pokrivaju specijalne norme. Ne može se svaki društveni problem tako riješiti da svatko očekuje isto od svakoga. Ali time se pokazuje nesposobnim model koji se nudi da unaprijed proizvede moguće sadržaje normi iz načela normi formalne podudarnosti.⁵ Ovdje se ponavljaju prirodNOPravni motivi koji ne postaju uvjerljiviji ni u novoj terminologiji koja je orijentirana na lingvistici i sociologiji.

Povijesnost normi karakteriziraju *neraspoloživost sadržaja* na koji su norme upućene, *neproračunljivost mogućnosti nadovezivanja* koje se normama otvaraju s pogledom na postojeće oblike života, zajedno s *neizvodivošću akta volje*,⁶ koji norme postavlja eksplicitno ili nijemom jednostavnošću. Često je postavljeno pitanje da li bi *povijesnost normi* trebalo primiti kao vječnu određenost prirode ili ne bi li racionalno čovječanstvo moglo njome ipak jednom ovladati. Pitanje nije apstraktno. Ono može uputili na povijesni *razvojni proces* koji, čini se, evolucijski najavljuje prevladavanje surove povijesne determinacije. Što se dalje razvija civilizirano visoko razvijeno društvo, to se mnogostrukije međusobno diferenciraju norme u raščlanjeni sklop normi. Primjereno kompleksnosti i opsegu društva, raste

4
Kant, *Metafizika čudoreda*, C.

5
Npr.: J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1973, str. 131, i dalje; K. O. Apel, *Sprachpragmatik und Philosophie*, Frankfurt, 1976, str. 116, i dalje.

6
Tome odgovara u Rousseauovu idealnom umnom društvu, koje ugovorno povezuje slobodne subjekte samo obostranim priznavanjem njihova subjektivnoga bitka, neobično neizvediva uloga zakonodavca (*Contract social*, II, str. 6. sl.). Umna zajednička volja, koja hoće samo opće najbolje, ostaje čistim načelom dok joj se ne kaže što treba sadržajno htjeti. Konkretno izvršavanje »volonté générale« ne pokriva njezina konstitucija kao takva. Stoga se mora uvesti zakonodavac, čiji su činovi, doduše, u ime umnoga društva legitimni, ali kojemu zakonske odluke volje ne može oduzeti »corps moral«, utemeljen ugovorom, niti mu se mogu u pojedinostima propisati.

unutrašnja profinjenost i podupiranje sklopa normi povećavanjem i preciziranjem normi, korespondiranjima i hijerarhijama između različitih normi, stvaranje nadređenih normi, koje, sa svoje strane, reguliraju postavljanje normi, odnosno kontroliraju primjenjivanje već važećih normi itd. Naj-savršeniji lik poprimio je takav sklop normi u novijim *pravnim sistemima*.

Max Weber opisao je evolucijsku tendenciju koja počinje s novim vijekom i koja se udaljava od neraskidive uvjetovanosti povijesnih sadržaja normi, da bi završila u potpunoj racionalizaciji u sebi jedinstvenoga pravnog sistema. Zakonski poreci, imanentno usavršeni i usmjereni na transparentciju, mogu istaknuti vlastitu snagu uvjerenja logike sklopa. Organizacija kao takva izgleda da reprezentira um i obećava oslobođenje od nevidljivo kontigentnih činitelja. Posebice je suvremeni koncept društvenog ugovora, npr. u Rousseaua, ubrzao smjenjivanje predodžbi osnovanih na starijem prirodnom pravu ili na božjem autoritetu. Time nastupaju i posljednji temelji pravnoga poretka, koji se mogu fiksirati u ustavima, u pravno osiguranom obliku. Utemeljenje sklopa normi obvezatnom institucijom ugovora i stabilizacija i samokontrola sklopa iz sebe djeluju ruku pod ruku pri nastojanju da se normativna pravila društvene prakse očiste od neodrživih ostataka povijesne uvjetovanosti.

Skicirani se proces pravnoga prosvjećivanja poima sam, kao što je poznato, kao *put k umnom društvu*. Prvotno samo dani sadržaji normi, što ih diktiraju postojeći odnosi, treba da se sukcesivno potčine vlasti uma. Ono što je prije bilo refleksa povijesnih okolnosti u modusu trebanja postaje predmetom kritičke racionalnosti, utemeljenja i legitimiranja. Put k općoj valjanosti uma prijeđen je time što se sve ono što je trebalo podvrgava ispitu posljednje norme, i to ispitu umnosti. Sve što je trebalo važi, jer važi ono posljednje: um. Ovdje se može s *Kelsenom* govoriti o *osnovnoj normi*.⁷ Stvaranje osnovne norme omogućuje da se sklop normi zamisli kao dedukcijska konstelacija, a posljednje načelo svih izvođenja definira čisto svojom funkcijom utemeljenja u odnosu na logičku cjelinu. Kada su sklop normi i osnovna norma tako međusobno posredovani, pojavljuje se idealno stanje pravnoga sistema koji je očišćen od svih povijesnih kontingencija i stoga racionalan.

Ako se s obzirom na tu fikciju jednostavno pitamo *zašto pak treba da bude um*, tada se pokazuje i na tome naglašenom rješanju problema uma za praksu neizbrisiva crta povijesnoga. Podizanje uma na najvišu normu osniva se na predodžbi o društvu koje ono što je praktično, dobro, smisleno i poželjno definira a limine privatnopravnim terminima slobodnoga, odgovornoga ugovornog partnera. Time je uvođenje umne osnovne norme izraz povijesnoga, tipično novovjekovnoga poimanja društva. *Krug* što ovdje vlada može se lako proučavati na paradoksima društvenog ugovora što ga je

7

Kantovstvo, po kojemu Kelsen prihvaća «osnovnu normu kao transcendentalno-logičku pretpostavku», ograničava se, naravno, na teoriji spoznaje. Tako se etablira pozitivistička pravna znanost u kojoj se proizvodi prisilna valjanost

izvođenjem iz osnovne norme, ali se čine više mogućim bilo kakva izjašnjavanja o sadržajnom i za praksu relevantnom određenju onoga najvišeg izvora dedukcije. (Reine Rechtslehre, Beč, 1967², str. 196. i dalje, 205. i dalje).

Rousseau zahtijevao s divljenja vrijednom radikalnošću. Društveni ugovor postavlja osnovnu normu i istovremeno već zavisi od njezine valjanosti. Subjekti koji zaključuju ugovor moraju, naime, prije nego prvotno zasnaju pravne odnose već biti konstituirani kao pravni subjekti da bi mogli uopće ispuniti pravnu instituciju ugovora. Ugovor koji, prije svega, um izdiže do norme izriče ono što, strogo uzevši, već mora važiti.⁸

Cinjenica da se umom utemeljeni pravni sistem može uvesti samo korištenjem prethodnih pravnih sadržaja mora se vrednovati kao indicija za to da se »um« u osnovnoj normi artikulira kao *određena ideja društva*. Zahtijeva se i označava dobrim takav društveni poredak u kojem vlada općenitost uma koja ne poznaje više nikakvih razlika i sve smatra jednakim. To nije nipošto zahtjev samog uma, koji po sebi postoji i za sebe govori, nego prije zahtjev određenoga *povijesnog* položaja. Upravo je karakteristično za predrevolucionarnu situaciju 18. stoljeća da je njezinu specifičnom nacrtu dobre društvene prakse potrebno posljednje osvjedočenje uma. Naspram staleški ustrojnom društvu, s obzirom na privilegije i klasne razlike, i u borbi s božjom milosti monarhije uspijeva samo ono načelo koje svatko mora priznati i koje stoga sve međusobno izjednačuje.

Čisti um je borbeni parol! Njezinu apstraktnost, koja je u određenoj povijesnoj situaciji dokazala polemičku korist, platile su slijedeće generacije nemilosrdnom prisilom što se također vrši u ime čistog uma. Nije se moglo na prvi pogled spoznati da blijeda boginja ima gorgonsko lice. Bilo je potrebno povijesno iskustvo da bi se prozrela povijesna uvjetovanost navodno bezuvjetnoga načela čistog uma u polju prakse. Prvi je shvatio pogrešan privid umne slobode *mladi Hegel*. Od tada čuva kritički topus »dijalektike prosvjetiteljstva« nepremašenu vrijednost.⁹

Nije bilo samo povijesno iskustvo na Hegelovoj strani, on je imao i razloge sistematske vrste koji su iziskivali novu orijentaciju na konkretnoj običajnosti antike, na ispunjenim životnim oblicima praktičnog uma u njegovoj empiričkoj zbiljnosti. On, naravno, uskoro više nije dijelio romantični san svoga prijatelja iz mladosti, Hölderlina, koji je želio povratak starih. Bez svake sentimentalnosti treba poći od nepovratnoga gubitka prirodnoga jedinstva polisa. To prije svega daje potrebnu ozbiljnost praktičnoj filozofiji u znaku sumnje u prosvijećenu racionalnost, koja je, međutim, neprosvijećena o vlastitoj povijesnosti. Ali u statusu quo utvrđen ili u budućnost

8

Rawls pokušava, oslanjajući se na ugovorne teorije prirodnoga prava i u opoziciji prema utilitarističkom empirizmu, svladati one paradoksalnosti time što prihvaća hipotetičnu »original position«. Ovdje mora vladati već toliko »fairnessa« da individue, objektivne, neegoističke, međusobno jednake, mogu obrazložiti »pravednost« kao racionalnu konzekvenciju vlastitih interesa (A Theory of Justice, pogl. I: Justice as Fairness, Oxford, 1972). Ali ja ne mogu, naravno, spoznati da »petitio principii« na taj način nestaje jer ili je »fairness« sinonim govornoga

jezika za »justice« i imamo posla s terminološkom suprecijom, ili se radi o apelu na uživljeno, možda za američki oblik društva osobito tipične predodžbe normi koje već dopuštaju da se polazi od recipročnih priznavanja individualnih prava prije svakoga kodificiranja, i u tome bi slučaju pravednost bila od početka ugrađena u pretpostavke situacije svoga prvotnoga zasnivanja.

9

Usp. istoimenu knjigu M. Horkheimera i Th. Adorna (1947).

pomaknut san o umnoj državi mora se pred postulatom povijesno svjesne trezvenosti pojaviti ne manje dvojbeno nego retrospektivna čežnja. Zaista je *kasni Hegel* izmislio takav san tamo gdje je njegova filozofija prava premašila kritičke zahtjeve prema sadašnjosti. On je automatski probudio poziv mladoheglijanaca da se teorija prevede iz carstva misli u zbilju političke svakodnevnice. Ali sni ne običavaju izdržati svjetlo dolazećega dana i ne može se nakon buđenja nikada više bez okolišanja slijediti njihova suggestivna vlastita logika.

San o umnoj državi, bilo to kao idealiziranje postojećega ili kao utopijska anticipacija dolazećega, razbija se o strukturu normi koje se s razumom nikada ne daju sasvim sjediniti. Budući da čisti um bez rekursa na prethodnu praksu ne može iz sebe dati nikakvo pravilo djelovanja, ne mogu se ni norme dobiti iz formalnosti samog uma. Normama koje valja primijeniti u praksi potrebni su stanoviti sadržajni momenti, koji se, zato što ih norme, sa svoje strane, ne mogu postaviti, uzimaju iz svagdašnjih povijesnih danosti. Taj *racionalno nerastvorljivi ostatak* uvjetovanosti čini povijesnost normi.

Nije uopće potrebno podsjećati na poznatu izreku Karla Marxa da carstvo slobode počinje tek s one strane carstva nužnosti u kojemu se nalazimo.¹⁰ Već je 1791. godine Wilhelm von Humboldt u svojim *Ideen über Staatsverfassung, durch die neue französische Constitution veranlasst* konstatirao: »Ne može uspjeti nikakav državni ustav što ga um — uz pretpostavku da on ima neograničenu moć ozbiljenja svojih zamisli — tako reći od početka utemeljuje prema nekom postavljenom planu. Može uspjeti samo takav ustav koji proistječe iz borbe moćnoga slučaja s umom što teži nasuprot.«¹¹

preveo: Tomislav Martinović

10
Kapital, sv. III, Berlin, 1971, str. 828.

11
Werke I, izdali Flitner/Giel, Darmstadt, 1960, str. 34.